

אתר דעת * לימודים * גיליון 16 * תש"פ * 2019/20

אלכסנדר זייד – עובדות לעומת מיתוס

בין עובדות היסטוריות ביומניו של אלכסנדר זייד (1908 – 1938)
לבין מיתוס ספרותי בספר "אנשי בראשית" מאת אליעזר שמאלי (1933)

ד"ר ניצה דורי

המכללה האקדמית הדתית לחינוך "שאנן", חיפה

2	תקציר
2	הקדמה
2	אליעזר שמאלי, מחבר הספר "אנשי בראשית"
4	דמותו ההיסטורית של אלכסנדר זייד
4	דמותה ההיסטורית של ציפורה זייד
6	סקירת ספרות
8	מתודולוגיה
9	ממצאים ודין
9	עיצוב דמותו של חרמוני / אלכסנדר זייד
12	עיצוב דמותה של תקוה/ צפורה זייד
15	יחסיו של חרמוני עם התושבים הבדואים והערבים
18	יחס השלטונות למתיישבים היהודים
19	גילוי עתיקות
20	היחס לדת
21	סיכום
21	ביבליוגרפיה

תקציר

המאמר יבחן כיצד משחזר אליעזר שמאלי בספרו "אנשי בראשית" את שנותיה הראשונות של ההתיישבות היהודית בארץ, תוך עיצוב דמותם של אלכסנדר זייד ובני משפחתו על רקע המאבק בין יהודים וערבים בראשית המאה העשרים. במאמר תיערך השוואה בין עלילת הספר לבין יומניו הביוגרפיים של אלכסנדר זייד עצמו מתוך: "לפנות בוקר – פרקי יומן"¹, האפופים אידיאולוגיה ציונית, עבודת אדמה ואהבת הארץ.

מלות מפתח: אליעזר שמאלי, אנשי בראשית, אלכסנדר זייד, ציפורה זייד, יהודים וערבים, ציונות, קק"ל, מקוה ישראל, חקלאות, ארכיאולוגיה, התיישבות יהודית.

הקדמה

אליעזר שמאלי, מחבר הספר "אנשי בראשית"

אליעזר שמאלי (1901 - 1985), היה מחנך וסופר ילדים נודע בתקופת היישוב ובימי ראשית המדינה². היה ממקימי ארגוני השמירה "בר גיורא", "השומר", "הקיבוץ" ו"אגודת השומרים" ומהאישים הבולטים בעלייה השנייה.

בגיל 11 התחיל לכתוב שירים וסיפורים. בגיל 16 יצא ללמוד בישיבת אודסה (שם למד בצוותא עם חיים נחמן ביאליק). בשנת 1920 עלה לארץ ישראל. למד הוראה בבית המדרש למורים בירושלים. החל משנת 1923 לימד בבתי ספר שונים של זרם העובדים ברחבי הארץ, במושבים ובקיבוצים. היה ממקימי בית החינוך לילדי עובדים בתל אביב שנוסד בשנת 1924 על ידי ההסתדרות הכללית וביקש לחנך את הנוער העירוני לאהבת האדמה וחיי החקלאות. בספרו "בני היורה" (1936) מתאר שמאלי שנה בחיי כיתת בני נוער³. לאחר מכן היה שמאלי לאחד ממחנכי "כפר ילדים" שליד עפולה. בשנים 1934 - 1936 למד שמאלי מדעי הטבע באוניברסיטת ברלין. שמאלי החל בכתיבה לילדים מסוף שנות העשרים. כתב שירים וסיפורים והיה משתתף קבוע בדבר לילדים החל מיום ייסודו בשנת 1931. בין ספריו הנודעים היה סיפור חייו של השומר אלכסנדר זייד, שהפך למיתוס, בספרו "אנשי בראשית"

¹ <https://benyehuda.org/read/17961> (11.5.38)

² וראו בהרחבה על המחנך אליעזר שמאלי בכתב עת המקודש לזכרונות ולמאמרים עליו מאת אוריאל אופק, רמי בר-גיורא ואחרים בספרות ילדים ונוער 2, 1976. ובאתרו של אלי אשד על "בני היורה"

<http://www.yekum.org/2015/10/%D7%91%D7%9F-%D7%94%D7%99%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%99%D7%A6%D7%97%D7%A7-%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%91%D7%A1%D7%A4%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%A8/>

³ באותה כיתה בה למד גם יצחק רבין, סיפר שמאלי לראשונה את הסיפור שהפך ליצירה הקלאסית שלו, "אנשי בראשית", על חיי השומר אלכסנדר זייד, שגם הוא היה סוג של תיאור כיצד צריך לחיות איש תנועת "העבודה". יצחק רבין סיפר לימים כי שמאלי היה קורא לפני הכיתה מתוך מחברת פרק מהספר כיצד הבריח הגשם העז את משפחת השומר אל המערה ואחר כך התייעץ עם הכיתה איך להמשיך את הסיפור (אשד, 2015).

שראה אור בשנת 1933⁴. אנשי בראשית הוא טקסט מרכזי בבניית דמות החלוץ בספרות העברית הציונית לילדים, ועל מרכזיותו מעידה יותר מכל הישרדותו לאורך השנים: אנשי בראשית יצא לאור בשנת 1933, ומאז נדפס ביותר מעשר מהדורות ובמהדורה 12 מחודשת ב־1980 (ארבל, 1994). ספר זה, טוען אלי אשד (אשד, 2006), הוא דוגמה קלאסית של בעייתיות ספרי ז'אנר הרומן הביוגרפי, מכיוון שהמטרה היא כמעט תמיד להציג לפני הקוראים הצעירים דמויות "מופת" שמן הראוי להזדהות עימם ולחקות אותן נוהגים המחברים, ובצורה דרסטית לעין ערוך יותר מהמקובל בביוגרפיות למבוגרים לערוך מחייו של הגיבור הסיפור כל דבר שלא יתאים להיותו "דמות מופת" בעבור הקוראים הצעירים. מייסד הז'אנר הוא ככל הנראה אליעזר שמאלי בספרו "אנשי בראשית", שהיה מבוסס בצורה ברורה מאוד לכל בני הדור על חייו של השומר המפורסם אלכסנדר זייד. אך בסופו של דבר ספר זה יצא לאור כספרות יפה לילדים שגיבורו הוא השומר "חרמוני", משום שלשמאלי היו חילוקי דעות קשים עם בני משפחת זייד שלא היו מרוצים מקטעים שונים של תיאורו של חיי זייד וכנראה לא הגיע לדרגת הערצת הגיבורים שאותה דרשו בני המשפחה. אנשי בראשית שייך לקורפוס המרכזי של טקסטים לילדים שעסקו בתיאור ההתיישבות החלוצית בארץ-ישראל ושהדגישו את ערכי האידיאולוגיה הציונית. בטקסטים אלה תוארו החיים בהתיישבות החקלאית תוך התעלמות כמעט מוחלטת מחיי העיר, ותוך אידיאליזציה של החיים בארץ-ישראל לעומת החיים בגולה. הטקסטים תיארו ילדים שהם גיבורים קטנים, המזדהים לחלוטין עם המערכת האידיאולוגית שבה מאמינים ההורים, המהווים עבורם דגם לחיקוי. אנשי בראשית הוא רומן המתאר התיישבות של משפחת חלוצים במקום מבודד בעמק יזרעאל בשנות העשרים. המשפחה נלחמת בפגעי הטבע, באויבים ובמחלות, כשהיא מתקיימת בחוסר אמצעים כמעט, אך שומרת רוב הזמן על אופטימיות ושמחת חיים, מתוך אמונה עמוקה בדרך החיים שבה בחרה (ארבל, 1994).

ביום העצמאות תשי"ז - 1957 הוענק לשמאלי פרס ישראל לספרות ילדים. דמותו של אלכסנדר זייד (1886 – 1928), שומר באדמות קק"ל, ריתקה את שמאלי שכתב עליו ארבעה ספרים: "אנשי בראשית" (1933, הוצאת שטיבל, עליו נדון במאמר זה)⁵, "חיי ראשונים" (1942) "שומר בישראל אגדת אלכסנדר זייד" (1970, הוצאת מסדה), "אלכסנדר זייד דמות ותקופה" (1971, הוצאת המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה) ו"זהב בירושלים" (1980, הוצאת זמורה).

⁴ מתוך: האתר של אלי אשד

<https://no666.wordpress.com/2006/06/09/%D7%94%D7%95%D7%90-%D7%94%D7%9C%D7%9A-%D7%91%D7%A9%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99-%D7%A8%D7%A4%D7%95%D7%9C-%D7%9C%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99%D7%9D>

ועוד על הרלוונטיות של ביוגרפיות בספרות ילדים עיינו בלבני הנעורים עיינו בבלוג של אורי קציר, אפלטון, 2007:

http://www.aplaton.co.il/story_348

⁵ מתוך: אתר תנועת העבודה

<https://tnuathaavoda.info/people/home/people/1143619783.html>

דמותו ההיסטורית של אלכסנדר זייד

אלכסנדר זייד (1886 – 1938), חלוץ בעליה השניה, עלה ארצה ב-1904 בגפו, לאחר שהתייתם מאביו ומאמו. עבד כחקלאי במושבות ביקב ובכרמים, השתתף ביסוד 'השומר', ביסוד 'תל-עדשים' (1913) ותל-חי (חבס, 1938, בקי, 1993, עמ' 126 – 135, פורן, תשמ"ד). הצטרף לקולקטיב הפועלים בחוות 'בר גיורא' בשנת 1907. עבד בשמירה, כרכור, רחובות, חדרה כפר תבור וסג'רה. לאחר הירצחו של יוסף טרומפלדור בשנת 1920 היה בין הראשונים שחזר לכפר גלעדי כדי לשקמו. מ-1926 חי בשייח' אבריק, לאחר סכסוכים שהתעוררו בכפר גלעדי, ועבד כשומר באדמות קק"ל. המקום היה מבודד ומרוחק מכל יישוב יהודי. למרות ההתנכלויות אל נטש את עמדתו, גם כאשר נפצע על ידי פורעים בשנת 1932. נהרג על ידי מרצח ערבי, שירה בו למוות בליל 11 ביולי 1938. על שמו גבעות זיד. אלכסנדר זייד היה לאגדה בחייו. היתה לו השפעה רבה על מבוגרים וצעירים. מקום מושבו המבודד שימש כמקום עלייה לרגל. הוא גם התיידד עם שכניו הערבים והיה מקובל עליהם. עם נפילת זייד הועצם המיתוס שנרקם סביבו בשנים ההן. המיתוס הזה קיבל תנופה כעבור זמן לא רב עם הצבת אנדרטת השומר הרכוב על סוסו, מעשה ידי הפסל דוד פולוס, שנראית למרחקים ממרומי הגבעה שעליה התנחל. זייד נותר צרוב בתודעה גם הודות לשיר "על גבעות שייח' אבריק" (אדמה אדמתית)⁶, שחיברו אלכסנדר פן ומרדכי זעירא שלוש שנים לאחר הרצח. זייד הוא גיבור בנוסח מאמיני 'דת העבודה' הרומנטיקנים, שלגביהם מושגים כגון גאולה רוחנית, קדושה, מצווה, ברית וקורבן היו חובו של האדם לאדמתו, שהיא בחזקת אהובתו (גילעת, 2005, עמ' 133)⁷.

דמותה ההיסטורית של ציפורה זייד

ציפורה זייד (1892-1968), אשת העלייה שנייה, היתה חברה בארגון השומר ומייסדיו, לוחמת לקידום השוויון בין נשים לגברים בפלשתינה-א"י, בעיקר במרחבים בהם פעלה בעצמה, עבודת האדמה והשמירה העברית (חבס, תש"ז). היא נולדה בוולנה, בת חמישית לשבעת ילדיהם של שושנה רייזל ומנחם בקר. בשנת 1907 עלתה ארצה עם אחותה קיילה, לימים קיילה גלעדי. ההחלטה לעלות לארץ היתה כנראה ספונטנית: האחות רבקה, שהתכוננה לעלות, החליטה להישאר. ציפורה החליטה להשתמש בכרטיס הנסיעה, במטרה לשוב בחזרה. כשפגשה בארץ-ישראל את אלכסנדר

⁶ השיר מתאר חתונת דמים, ברית דמים בין האיש הפשוט לבין אהובתו-אדמתו. האיש הפשוט הוא מודל של "היהודי החדש" המטרים את דמותו של הצבר (אלמוג, 1997, עמ' 90)

⁷ ולראיה, דברים שכתב זייד ביומנו: "דברים אלה, שאני מספר כאן ביומני, אינם היסטוריה, זה לא המקצוע שלי. אינני יודע אפילו את הא"ב של כתיבת היסטוריה. אולי כל מה שהייתי רוצה, בעצם, זה למסור לחלוצים החדשים מה קשה היא דרך היצירה. אולי, מה שאינו עולה בנקל בחיים, אחר-כך זה נעים יותר, קושר אותך יותר אל המקום שבו סבלת. לא האמנו מעולם במצבות-זיהב שלאחר המוות. הן לא היו נחוצות. לא האמנו מעולם בהישארות-הנפש, בג'העדן. אבל האמנו בעתידו של העם העברי, ואפילו – של כל האנושות, במשטר סוציאליסטי. חיי האדם, במשך מאות שנים רבות, עומדים לפעמים במקום אחד ואינם זזים. ואז בא לפתע רגע – והכל נהפך, לטוב או לרע. חיינו שלנו, היהודיים, שבמשך מאות שנים אינם דומים לחייהם התקינים של עמים אחרים, יש בהם היום שינויים עצומים.

היום, אין לנו ולו גם נקודת-משען אחת בשום מקום בעולם, חוץ מאשר בארץ אחת – ארץ-ישראל! את כל מרצנו כולו עלינו לכוון לעבודה יצרנית בארץ-ישראל! יכולים אנו להצדיק את עצמנו ולהרים כבודנו בפני אחרים רק כאשר יהיו לנו בארץ-ישראל שטחים גדולים של אדמה מעובדת בידים שלנו". מתוך: לפנות בוקר, פרקי יומן, אלכסנדר זייד

זייד, החליטה להישאר. ב-1908 עברה יחד עם קיילה, אלכסנדר זייד וחברים נוספים לחוות הקולקטיב בסג'רה. את הדרך עשתה כשהיא מחופשת לגבר: זהו סיפור שחוזר ונשנה במקורות שונים על תולדות חייה. ההחלטה ללבוש בגדי גבר, במהלך המסע וגם בימים אחרים, היתה הן לשם הסוואה והן מטעמי נוחות, כשרכבה על סוס וכשאחזה בנשק. בחוות סג'רה מיאנה לקבל את חלוקת העבודה על פי חלוקת התפקידים המסורתית, כשהגברים עבדו במלאכות שדרשו הפעלת כוח פיזי, והנשים בבישול, ניקיון וכביסה - מלאכות שדורשות בעצמן הפעלת כוח פיזי רב, אך לא נחשבו כאלה. בין היתר נאבקה על זכותן של הנשים לחרוש את האדמה בעזרת שוורים, לבשה מכנסיים קצרים וקימצה את שיערה⁸.

ב-1909 נמנתה עם הקבוצה שהקימה את ארגון השומר. יחד עם אלכסנדר זייד נדהה בין יישובים על פי החלטת הארגון: מסג'רה לחדרה, מחדרה לרחובות, שם הצטיינה ברכיבה על סוס. בספרה **השומרות שלא שמרו** (סיני, 2013), שעל עטיפתו מופיעה התמונה של ציפורה זייד על הסוס, מתארת סמדר סיני את הכשרתן של הנשים לשמירה. ציפורה זייד קנתה את האקדח שלה בכספים שהרוויחה כפועלת חקלאית בסג'רה. לה ולאכסנדר זייד היה הסכם: אחת לשבוע החליפה אותו בשמירה. אימון זה היה קריטי להכשרתה ולאימון. ב-1912 נערכה חתונתם, יחד עם שלושה זוגות אחרים, עמודי החופה היו ארבעה רובים. אחר כך עברו לכרכור. ב-1914 נולד הבן הבכור, גיורא. כעבור שנתיים נולדה הבת, כוכבת. אז הצטרפו לקבוצת שומרים שהצפינו ולימים יקימו את כפר גלעדי. ב-1920 נולדו התאומים, יפתח ויוחנן.

עלתה לקולקטיב בסג'רה והיתה לפועלת חקלאית בקולקטיב והתקבלה כחברה בו-מעמד ייחודי לאישה בתקופתה⁹.

היתה ידועה בכך שיצאה לשמירות כמושה באקדח בראונינג והתנסתה בכל עבודות המשק.

החלוצות התמודדו עם קשיי קבלה וקליטה בתוך החברה הגברית- שקידשה את המאמץ הגופני-

"כל כינוס שנתי של "השומר" היה מאורע חשוב, מעין חג לחברים; אולם הנשים לא הוזמנו לאסיפות, ורק התלוו אל בעליהן, מלאות צער ועלבון."¹⁰

⁸ לזייד עצמו לא היה ספק בדבר יכולתן הפיזית של נשים: "בסוכה התנפחו חברים על עבודת הבנות. רבים אינם מאמינים שנערה יכולה להסתגל לעבודה קשה, זאת אומרת, לעבודות השדה, כמו לחרוש, להוביל, לקצור וכו'. הרי שלוש נערות עובדות כאן, אצלנו, בכל עבודה. אמנם עוד לא קצרו ולא חרשו, אבל אני בטוח שאם רק יתנו להן ויראו להן איך – הן ללא ספק תעבודנה טוב". מתוך: לפנות בוקר, פרקי יומן, אלכסנדר זייד <https://benyehuda.org/read/17961>

⁹ מתוך:

<https://herstreet.wordpress.com/2015/07/28/%D7%A6%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%96%D7%99%D7%99%D7%93-1888-1968/>.

¹⁰ שם, הערת שוליים מס' 9.

גם בתוך הספירה הביתית באו לידי ביטוי קשיי האישה ביישוב-ללא מים זורמים, בבידוד קהילתי ומחסור במשאבים בסיסיים. ציפורה זייד התמודדה עם קשיים רבים ודחייה מצד החברים בארגון השומר, חלק מכך מתוך היותה אישה בארגון גברי קטן ומגובש.

לאחר קשיי התאקלמות בתל חי, ומשפט חברים שנערך לה בקבוצת כפר גלעדי בשל מחלוקת אידיאולוגית על לינה המשותפת עזבה יחד עם אלכסנדר זייד את היישוב והזוג השתקע בגבעות שיחי' אברק (עליו כתב אלכסנדר פן). לאחר רציחתו של אלכסנדר זייד ב-1938 המשיכה ציפורה לחיות שם במה שהתפתח לאחר מכן ליישוב "גבעות זייד". נקברה בקריית טבעון, ולאחר מותה הוצב לה לוח זכרון לצד קברו של אלכסנדר זייד ושאר חברי השומר.

סקירת ספרות

הספרות פועלת על האדם בכוח רב יותר מכל אמצעי תקשורת מילולי אחר (כהן, 1985). למילים יש משקל פנימי ומכאן השפעתן הרבה ורישומן בנפש הקורא, המזדהה עם הגיבורים, עלילותיהם, חוויותיהם וערכיהם והם עשויים להיעשות חלק מקנייניו האישיים. יצירות לילדים, בכל התקופות, משקפות בצורה זו או אחרת, את האידיאולוגיה והערכים של החברה שבה הן נכתבות (רגב, 1992). ספרות הילדים, משמשת בכל דור ודור כלי חינוכי להעברת מידע, להנחלת תרבות ולהקניית השקפת עולם וערכים. פרי נודלמן (Nodelman, 1996, p. 157, נודלמן, 2014, עמ' 31) טוען שספרי הילדים מכוונים כך שילדים יקבלו את השקפת עולמם של המבוגרים.

בתחילת המאה ה-20 ספרות הילדים התגייסה לשירות האידיאולוגיה הציונית וכוונה לעורר הזדהות עם יהודי הגולה וסבלם, לפתוח את השער ולהירתם לקליטת הפליטים (אופק, 1988, עמ' 622–623)¹¹. זו הייתה תקופה שלא נעשתה בה הפרדה בין כתיבה אמנותית לכתיבה מגויסת, והספרות הייתה גדושה בערכים אנושיים ולאומיים. ניכרה בה נאמנות לערכים כעבודה, חלוציות, שיתוף ושוויון, והילדים המתוארים בה נתפסו בראש ובראשונה כחלק מקולקטיב (ברוך, 1991, עמ' 7–8). המשוררים והסופרים שכתבו לילדים היהודים בתקופת היישוב, ובשנותיה הראשונות של המדינה, היו חלק מחברה שתפיסות אידיאולוגיות וחלומות פוליטיים היו במרכז חייה (רגב, 1992, עמ' 11). כל סופרי הילדים בקורפוס שכתבו בתקופה זו (למעט יהודה בורלא, יליד ירושלים ממשפחה ספרדית ותיקה), נולדו באירופה, מקצתם עלו כשהיו ילדים, מקצתם עלו בעצמם, ורבים מהם היו גם מחנכים (דר, 2007, עמ' 22). בספריהם הם קראו לוותיקים להיות פעילים בקליטת העולים, לגלות רצון טוב ולהיות נכונים לוותורים, ובד בבד תבעו מן העולים ללכת בדרכם של

¹¹ כדי לעצב את דמותו של הילד הישראלי, הציבו לעצמם גם עורכי 'דבר לילדים' מטרה לטפח בקורא ערכים ציוניים, יהודיים ואוניברסאליים. העיתון יצר ילדות מוגנת ומחבקת עבור ילדי ישראל מחד ומאידיך העניק להם ילדות שהכינה אותם להתמודד עם קשיי החיים בארץ. דגש מיוחד הושם על ערכי ההתיישבות העובדת, בהם קליטת עלייה, גאולת הקרקע והשפה העברית.

מתוך:

<https://www.gutmanmuseum.co.il/exhibitions/%D7%93%D7%91%D7%A8-%D7%9C%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%92%D7%93%D7%9C-%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%90-%D7%97%D7%95%D7%A9%D7%91>

אותם סופרים עצמם, להתגבר על הקשיים, להשתנות ולהיות ל"יהודי חדש" (יער ושביט, 2001, כרך א', עמ' 174–175).

סלינה משיח מדגישה את הבניית דמותו של הילד הארץ-ישראלי בספרות הילדים והשוואתו לשיח הצבר המקומי, המתוק והדוקרני, דימוי שהלך וכבש לו מקום בשנות ה-30. הצבר הוא שורשי, בוטח, אמיץ, צודק ופראי. הוא נתפס כמי שעשוי לתקן את חיי הגלות הפגומים ומועמד כנגד ילדי הגולה (משיח, 2000, עמ' 165–239). יעל דר, המצביעה אף היא על שלילת הגלות, מראה כיצד העלייה מושווית ללידה מחודשת אל עולם חדש ומואר (דר, 2007).

ספרות הילדים העוסקת בקליטה בתקופה זו מגויסת בדרך כלל למשימות הלאומיות. בראשית התקופה היא עוסקת בעיקר בקשיים החיצוניים העומדים לפני העולים, כגון בעיות אקלים, פרנסה ועימותים ראשוניים עם הערבים, והמסרים בסיפורים שוללים את הגלות, מגנים את מי שהתייאשו וישבו לארצות מוצאם וקוראים להתגבר על הקשיים ולהכות שורש בארץ. הרוח הנושבת מהספרים אופטימית וקושרת יחדיו אלמנטים יהודיים עם אלמנטים חלוציים וסוציאליסטיים (דה מלאך, 2017).

אנשי העלייה השנייה היו צעירים שראו עצמם כבוראי אדם חדש ועולם חדש. עד מהרה הפכו אותם הצעירים, שהיו בעצמם בעיצומו של תהליך הבניה עצמית, 'לאבות המייסדים' של האומה, מושאה של 'פולחן אבות' מכונן (גילעת, 2005). שטיימן (2006) טוענת שלטקסטים לילדים יש חשיבות מיוחדת שכן הם מעצבים את זהותם החברתית, הלאומית, הדתית והתרבותית. כמו כן משקפים טקסטים אלו ערכים, דרכי התנהגות, נורמות ואידיאולוגיות. בעיקר השקיעו אנשי התחייה הציונית בהבאת טקסטים מכוננים הקשורים לציונות, לתחיית השפה העברית ולראשית ההתיישבות בארץ בפני הילדים, כדי לקרב אותם לרעיון הציוני, תוך הבנה שגם ספרות מגויסת יכולה להיות ספרות אמנותית (אבן-זוהר, 1999, אלמוג, 1997, ארבל, 1994, דר-קליין, 1997, רגב, 1980, 1992). הספרות "הכתיבה" לדור הצעיר בארץ כיצד עליהם להתנהג כיהודים חדשים וכציונים טובים. לצורך כך רוממה ופארה הספרות לילדים את העלייה לארץ, את ההתיישבות ואת כיבוש השממה, והעלתה על נס ערכים נשגבים כמו – עבודה, נאמנות ואהבת הארץ. טקסטים מעין אלו ניתן למצוא אצל אליעזר שמאלי, לוי קיפניס, ברכה חבס, מרים ילן-שטקליס ואחרים. היו גם טקסטים למבוגרים שעובדו מאוחר יותר לילדים תוך שיקולים אידיאולוגיים, תפיסת עולם והרצון להנחיל ערכים ציוניים וחינוכיים.

בספרות אינדוקטרינרית מן הסוג שאפיין את ספרות הילדים בעשורים הראשונים של המאה העשרים, הדמות שמעבירה את המסרים החינוכיים היא לרוב דמות סמכותית: המספר עצמו או דמות אוטוריטיבית באישיותה ובמעמדה מתוך הסיפור, בדרך כלל הורה או מורה (שטיימן, 2006). המרכיב החשוב ביותר בספרות הילדים העברית שראתה אור בשנות השלושים היה הממד הדידקטי-אידיאולוגי. הצרכים האידיאולוגיים הכתיבו את ארגון הטקסט, והעולם המתואר בו תאם כמעט ללא יוצא מן הכלל את האידיאולוגיה החלוצית. הסופרים ראו בכתיבתם ייעוד לאומי, שבו משרתת עלילת הסיפור את האידיאולוגיה, ואצל רובם האפיל המסר החינוכי על שאיפות בתחום (ארבל, 1994). ניתן להכליל ולומר שהטקסטים שימשו כסוכני האידיאולוגיה הציונית, ויצרו

ספרות "מגויסת" הומוגנית, שאינה סוטה ממחויבות זו. בתקופה זו, הגיוון התמטי והאידיאולוגי ברפרטואר ספרות הילדים העברית נוצר באופן בלעדי כמעט על-ידי הספרות המתורגמת (אופק 1988).

אנשי בראשית נכתב בתקופה שבה הכתיבה האידיאולוגית נתפשה כחיונית וכרצויה הן על-ידי מערכת החינוך, הן על-ידי מערכת הספרות והן על-ידי קהל הקוראים. ספרות ההתיישבות לילדים נתפשה כבעלת תפקיד חשוב בהחדרת האידיאולוגיה הציונית. על כך מעידים אופיים האידיאולוגי המובהק (ה"מגויס") של הטקסטים מחד גיסא, וההומוגניות האידיאולוגית שלהם מאידך גיסא (ארבל, 1994).

מתודולוגיה

אדיר כהן (1985) טוען כי בבדיקת מהותם של הסיפור ההיסטורי ושל הרומן ההיסטורי עלינו להבחין קודם-כל בין כתיבה היסטורית ובין כתיבה ספרותית-היסטורית. בכתיבה ההיסטורית מועלים האירועים האישיים תוך צמידות לעובדות מדויקות על סמך תעודות ומסמכים. לעומת זאת בכתיבה ספרותית-היסטורית המספר צריך להיות נאמן לאמת המציאותית ובאותה שעה לדעת לחרוג ממנה ולרקום מסביב לבסיס העובדתי-מחקרי עולם של גיבורים ועלילה, היונקים מן המציאות, ועם זאת מוארים באור חדש ומקורי, ומובאים בשינוי צורה. בחטיבת הדיון והממצאים במאמר נערוך את ההשוואה בין הסיפור ההיסטורי כפי שנכתב על ידי אלכסנדר זייד ביומניו לבין עיצוב הדמויות והעלילה ברומן ההיסטורי של שמאלי¹² בהתייחס למספר פרמטרים: עיצוב דמותם של אלכסנדר זייד וצפורה (חרמוני ותקוה), יחסי יהודים וערבים, יחס השלטונות למתיישבים, גילוי עתיקות והיחס לדת.

תפקידו של הסיפור ההיסטורי לגלות את האדם, להראותו על רקע זמנו והכרעות תקופתו (כהן, 1985, עמ' 97). הספר אנשי בראשית, שכתב אליעזר שמאלי בהשראת דמותו של אלכסנדר זייד נכתב בשנת 1933. קטעי יומן נכתבו על ידי אלכסנדר זייד לאורך מספר שנים עד שנת 1938¹³. במאמר תיערך השוואה בין הרומן של שמאלי לבין קטעי היומן של זייד, על מנת לבדוק מהן העובדות ההיסטוריות מהן שאב שמאלי את החוט הרוקם את עלילת הרומן ואלו עלילות המשנה ברומן הן בדיה. מתוך השוואה זו ללמוד על דמותם ההיסטורית ועל דמותם המיתולוגית של אלכסנדר וצפורה זייד. גילעת (2005) טוענת כי עיצובה של דמות מיתית, היא גלגול של דמות היסטורית לגיבור מיתי תוך הפקעת הסיפור האישי. המאמר יבסס טענה זו בעיצוב דמותם ההיסטורית של הזוג זייד ויבדוק אם אכן היתה כאן הפקעת סיפור אישי לעיצובם כגיבורים מיתיים¹⁴. המאמר יבחן

¹² ראוי לציין את שמותיהם הבדויים של זייד, רעייתו ובניו. אלכסנדר זייד מכונה בספר חרמוני, רעייתו, צפורה זייד מכונה בספר תקוה, ילדיו: גיורא (הבכור), כוכבת, יוחנן ויפתח (התאומים) מכונים בספר: איתן (הבכור), עמליה ועוזי (בן ובת תאומים).

¹³ מתוך: <https://benyehuda.org/read/17961> וכן: שמאלי, 1942, זייד, 1975.

¹⁴ יש להניח שהתפתחות דמותו של זייד מדמות מופתית ומוערכת בחייו ועד להפיכתו למיתוס לאחר מותו קשורה גם בעיצוב החזותי של המיתוס, כלומר באנדרטה שהוקמה לזכרו, גיבור רכוב על סוסו, שאפשרה את חיבורו לפולחן של גבורה צבאית צברית (גילעת, 2005, עמ' 122).

האם ניתן להתייחס לספר אנשי בראשית של שמאלי כסיפור היסטורי, שיחזור של תקופה והאם הוא תואם לסיפורו הביוגרפי של אלכסנדר זייד, כפי שכתב ביומנו.

ממצאים ודיון

עיצוב דמותו של חרמוני / אלכסנדר זייד

החלוץ מתואר בספרות ההתיישבות כאדם אקטיבי הפועל על-פי האידיאלים שבהם הוא מאמין. הוא צנוע, מסתפק במועט וחי קרוב לטבע. תכונות אופי בולטות נוספות הן היושר והמוסריות, המהוות ניגוד לסטריאוטיפ היהודי הגלותי. מודל החלוץ, היושב בארץ-ישראל וגואל את אדמתה מתוך תחושת שליחות ואמונה במעשה הציוני, מסתמך ברובו על דגם "העברי החדש", דגם שהחל להיווצר בספרות העברית בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה (ארבל, 1994, אבן זהר, 1988).

דמותו של החלוץ או "העברי החדש" באה לידי ביטוי ביומנו של זייד:

דומה היה עלי, כי נולדתי מחדש. באותם ימים הייתי מבחין בשני מיני יהודים: ציונים, והם המיעוט, הרואים את מצב עם ישראל בעיניים פקוחות, ויהודים סתם, והם הרוב, יהודי גלות, החיים ללא טעם... הרעיון הציוני היה הולך וכובש את כל ישותי...

היבט אידיאולוגי זה בולט גם באקספוזיציה של אנשי בראשית:

"אחרי עשרים וחמש שנות-נדודים בין מתולה לרוחמה – גמר השומר הותיק חרמוני בלבו לעבור לחיי-קבע. מאז ומעולם נמשכה נפשו אל החקלאות ולבו שאף למיזוג השמירה ועבודת-האדמה... נמלך בתקוה, חברתו לנדודים ושמירה ויצא רוב על סוסתו" (אנשי בראשית, עמ' 5).

אקספוזיציה זו באה בשינוי גרסה ביומנו של אלכסנדר זייד:

"הודעתי לצפורה כי אני יוצא לשיך-אבריק ובעוד באותו יום קמתי והלכתי".

כעובדה היסטורית, זייד הודיע לצפורה שהוא יוצא ובאותו יום קם והלך. במעבר לספר, חרמוני נמלך בתקוה, אותה מכנה שמאלי "חברתו לנדודים" ולא "רעייתו" או "אשתו", על מנת לשוות ליחסים ביניהם אופי שוויוני של חברות ושיתוף פעולה בנדודים ובשמירה. מכאן למדים שרעייתו של זייד היתה שומרת אף היא. בשני הטקסטים הספרותיים עולה באקספוזיציה העובדה כי בתקופה בה לקולקטיב היה ערך, חרמוני/ זייד דווקא מתרחק מן הקולקטיב ודבק במסר האידיאולוגי של ההתגייסות המשפחה הגרעינית (לעומת התגייסות קולקטיב הבנוי ממשפחות) לעבודת כפיים ולעבודה חקלאית.

ביומנו של זייד מופיע הקשר בין זייד לעבודת אדמה בהשפעת אביו עוד בהיותם בגולה:

אבי שכר לו חצר גדולה ומבודדת ובה בית בן שתי קומות, אורות, רפתים, מחסנים ובית-מרחץ. לרשותנו עמדו גם גן-ירק גדול ואגם-מים. בחצר התהלכו תרנגולות,

אוזים, ברוזים ותרגולי-הודו וברפת עמדו פרות חולבות, שנתנו חלב בשפע. משק ממש!...אבי היה בעל מרץ רב, לבד ממלאכתו, עסק גם בענייני ציבור.

עובדה זו לא מופיעה בספר אנשי בראשית. שמאלי מעצב את דמותו של חרמוני כיהודי חדש, שלא נשען על מסורות עבר, שמשיל מעליו כל סממן גלותי, גם אם חיובי ומועיל לעבודת האדמה בארץ, כולל קשר או אזכור של משפחת המוצא. הוא בורא חלוץ אמיץ, בעל שרירים, שלא למד עבודת כפיים שם, אלא התחיל הכל מבראשית כאן.

מאותה סיבה, גם הקשר המשמעותי של זייד עם מיכאל הלפרין, איש עלייה ראשונה שיצא לאחר פרעות קישינב לגולה כדי להכשיר את בני הנוער להגנה, והשפעתו של הלפרין על זייד לא מופיע באנשי בראשית אבל מופיע ביומן:

בהשפעתו של הלפרין החלטתי סוף-סוף לעזוב את הגולה ולעלות לארץ ישראל.

שמאלי בונה את עולמו הפנימי של חרמוני מתוך עצמו: איש לא השפיע עליו, הוא זה שהשפיע על אחרים, וכל הנרטיב הציוני שלו מתחיל כאן בארץ. חרמוני מעוצב כדמות חזקה העומדת בפני עצמה על דעותיה ומגינה בחירוף נפש על האידיאולוגיה הציונית שלה.

גם כאשר כותב זייד ביומנו:

יש לי זמן לכתוב קצת כי אני חולה בדיזנטריה

שמאלי מתעלם מעובדה זו ולא מציין אותה בספרו. שמאלי לא מקטין ולא מחליש את דמותו של חרמוני. חרמוני אף פעם לא חולה ולא מתלונן, בשעה שזייד ביומנו מלין תכופות על קור ועל רעב.

עובדות היסטוריות נוספות הכתובות ביומנו של זייד ולא מופיעות בספר אנשי בראשית:

1. תיאור התנפלות ערבים על תל-חי וכפר גלעדי. זייד מקבל מכתב בו צפורה, אשתו, נמצאת בין הנופלים, אבל הוא מגיע למקום ומוצא את צפורה בריאה ושלמה.
2. זייד מעריך את ציורי בנו בגן הילדים ואינו מבין כיצד הורים אחרים זורקים יצירות ילדים. כמו כן הוא מתגנב לבית הילדים, כאשר פניו מכוסות, כדי לצפות בילדיו, כפי הנראה בשעות היום, כאשר ההורים לא היו אמורים להגיע לביקור בבית הילדים:

כמה מעניין יכול היה להיות בשביל גיורא, בהתבגרו, לראות את שרבוטיו... כוכבת היא דייקנית, פורחת, יפה... פעמים אחדות סרתי אל הילדים, עטפתי בכפיה את כל פני. יפתח לא הכיר אותי, אך יוחנן הכירני בן-רגע".

3. בדידותו של זייד כאשר אשתו לא הייתה לצדו:

משעמם לי והעצב אינו מרפה, בשעות כאלו יש רצון לשוחח עם אחות, עם את, בכלל עם אדם קרוב, למצוא הרגעה, חיבה, מלים חמות, הקלה, אולי פיזור-דעת. אך אין לפני מי להסיח את הלב. לכל אחד יש משלו, ללא תשומת-לב, ללא רגישות לצרת חבר. לא

הוקל. גיורא עדיין קטן בשביל שיחה מהלב. חושבני שאפשר ברגעים כאלה למסור ליומן כל מה שבלב, אך הצער והרוגז כל-כך חזקים שהיד אינה כותבת, העינים אינן מביטות. הרגעים חזקים מהמלים או מהעט. מה שמתחשק לי לשוחח עם הילדים, לתת להם להבין הכל על החיים.

4. געגעויו של זייד לאשתו, צפורה, ומבעי אהבה אליה :

יפה ונצחית היא האהבה הראשונה בלבד. באהבה כזאת אפשר לסלוח הכל. מתוך אהבה הופכות קלות כל השאיפות הגדולות, כל העבודות הגופניות הקשות. בעיני האוהב הכל זורח, הכל קל. בכל אשר פונה האוהבה רואה הוא רק פרחים. עינים אוהבות אינן מבחינות בחסרונות ידידיך, ילדיך, חבריך. ואז הנך מרוצה מהכל...ליל-מנוחה לך, פייגלה חביבתי, ולכם ילדינו. גיורא, הישן במנוחה. כוכבת, ישני ונוחי. יוחנן הפקח ויפתח האתלט הקטן שלנו, ישנו כולכם. רואה אני את כולכם, חוץ ממך, צפורה. את איכשהו גם קרובה וגם רחוקה, חלק מעצמי ובשרי...צפורה, כמה עצוב לי בלעדייך. אני שר, אני עליז, אני משתעשע, אך זה לא אמיתי. איני יכול לשתוק, איני מוצא לי מקום. מה יכול להיות לאישיות האדם שהוא לבד? מה טובים החיים בשניים, התמזגות של שתי נפשות...מה ריקני החדר בלעדייך, פייגליה.

וכאשר נודע לזייד על אחד החברים שמתרועע עם נשים רבות הוא כותב :

למה לחפש אהבה אצל אחרים? יש למצאה קודם-כל בתוך עצמנו.

5. השתפכות הנפש, הגיגים :

אפילו כאן, על-גבי הנייר, ביומני, איני מגלה את כל לבי, את כל כולי. הן כאן, ביומן, איש לא יתן לי תשובה. הכל כאן כתוב על נייר מת. קשה, קשה מאוד כאשר אתה מדבר ואין מענה, כאשר אתה רוצה לקבל סימן של תשומת-לב ואין אוזן שומעת...רק חלק קטן מן המלים שבראש מצליחות להגיע אל הלשון. אין מלים בשביל כל המחשבות. הרעיונות, אלה הם הפקעים שעדיין לא נפתחו.

6. סוג של ייאוש במקרים מסוימים :

שוב איני יודע בשביל מי אני עמל. השנה תעבור. איני רוצה ללכת למושב. צפורה כבר רוצה, היא צודקת. למען הילדים חוששני שכך יהה. לא מתחשק לי, אך אין מוצא אחר. כמה קבוצות כבר עברתי? ומבחינה כלכלית אני ברחוב. העמל יורד לטמיון, אני וצפורה מפסידים את כוחותינו, אין לנו עדיין בית בשביל הילדים.

לסיכום: שמאלי כותב את אנשי בראשית כמספר כל-יודע ולא בגוף ראשון. על כן אין הוא נכנס למונולוג של חיבוטי נפש עם עצמו בעיצוב דמותו של חרמוני, כפי שעשה זייד ביומנו. הוא מתאר קשיים כהווייתם והצלחות כהווייתם, אך מצמצם בהבעת רגשות של חרמוני, אותו הוא משאיר

כסלע איתן הנאבק בכל מכשול, ורק הנמען הוא זה המפתח כלפי חרמוני רגשות של אמפתיה, חמלה והזדהות.

עיצוב דמותה של תקוה/ צפורה זייד

ביומנו של זייד נתפסת צפורה, רעייתו, כאישה חזקה ופמיניסטית, הלוחמת על זכותה לקבל תפקידים גבריים ומשפיעה בדרכה גם על נשים רבות אחרות. לדוגמה, בקטע בו היא לובשת בגדי גבר:

איש לא הכיר את צפורה שלבשה בגדי-גבר, והכל שאלו אותי לשלומה. לאחר שהתברר להם כי היא עומדת לפנייהם הפצירו בה להישאר בבגדיה אלה. וכל-כך מצאה חן בעיני כולם תלבושת מקורית זאת, שצבי בקר תפר לכל הבחורות מכנסי-עבודה לפני דוגמה זאת וכולן התהדרו והתגנדרו בהם, עבדו בהם בכל עבודות הבית והחצר וגם בחרישה, בשורה אחת עם הבחורים.

בספרו של שמאלי אין התייחסות מיוחדת ללבושה של תקוה. שמאלי מעצב את דמותו של חרמוני כדמות מרכזית ותקוה וילדיו הם דמויות משנה. ביומן של זייד, לעומת זאת, צפורה תופסת חלק נכבד כדמות מעוררת השראה, לוחמת ללא חת. תיאור פיזיונומי של צפורה או של תקוה לא מופיע. שטיימן (2006) מציינת כי יופי נשי לא נתפס כערך בתקופת העלייה השנייה, זאת לעומת חוסן פיזי, שהיה אחד המאפיינים הבולטים של האדם "העברי החדש".

זייד עצמו היה סוג של פמיניסט וכך הוא כותב ביומנו, תוך שהוא חושף את דעתו על גברים אחרים בכלל ועל גברים דתיים בפרט (ראוי לציין שאביו של זייד היה אדם דתי ושומר מצוות כפי שמתואר ביומנו):

לצערי, אפילו חברים שלי מתנגדים לעבודת-נשים. חברים אלה דומים בעיני לאותם יהודים דתיים, הרואים באשה יצור שפל וחסר ערך. לפי דעתם, האשה נוצרה רק בשביל המטבח ולטיפול בילדים (!). ליותר מזה, לגבוה מזה, אין היא מוכשרת. רואה אני כי פועלים רבים בעלי-הכרה אינם חפשים עדיין בדעותיהם ביחס לנשים.

בנוסף, זייד מזדהה עם הקושי שיש לנשים, מעריץ אותן על ההתמודדות שלהן עם הקשיים ומתאר כך ביומנו את עבודתן המייגעת:

חיי האשה במטולה היו קשים. לאחר שהשגנו שק חיטים והבאנו הביתה – צריכה היתה לברור גרעין-גרעין, להעמיס את השק על כתפה, להביאו אל הטחנה הערבית, לשהות שם שעות אחדות עד שתיטחן החיטה לקמח ולשאתו על גבה חזרה הביתה. וכשנילוש הבצק – היה עליה לצאת את השדה ולקושש זרדים וקוצים יבשים, להסיק בהם את התנור ולאפות את הלחם. מים לא היו במטולה. כדי לכבס את הלבנים היו הבחורות חייבות לרדת עם הגיגיות אל הנחל ולשאת אחר-כך את הכבסים הלחים במעלה ההר. כוחות הנשים שלנו דולדלו מעבודה קשה והמחלות התחילו לפקוד אותן.

זייד מתאר גם סיטואציה בה נשים מרדו כאשר הרגישו מושפלות או מוטרדות:

יום אחד, בעבדן במכונת-הדיש, הופיע אחד הפקידים והתחיל להעיר לבחורות הערות עוקצניות. על כל הערה באה תשובה קולעת. הפקיד התרגז והעליב את הבחורות עלבון קשה. אחת מהן השיבה לו תשובה חריפה בשם כולן, ולאות מחאה השליכו כהרף-עין את הקלשונות, ירדו מן המכונה והעבודה שבתה. כל ההפצרות והתיווכים לא הועילו, המעליב מוכרח היה לבוא אליהן בכבודו ובעצמו ולבקש את סליחתן, ואז שבו לעבודתן והמכונה חזרה לנוע ולדוש.

כל העובדות ההיסטוריות הללו לא מופיעות בספר אנשי בראשית. אמנם תקוה מתוארת כאשה אמיצה, חרוצה וחכמה (ראו בהמשך תשובותיה לאבו-נעמי ולשמאים) אך, כאמור, שמאלי בוחר להתמקד בדמותו של חרמוני כדמות ראשית. עובדות היסטוריות נוספות המופיעות ביומנו של זייד (ונכתבו כפי הנראה לפני נישואיהם) בנוגע לצפורה, אינן מופיעות ברומן ההיסטורי אנשי בראשית (בו מתוארים בני הזוג כנשואים עם ילדים):

1. צפורה מעניקה לזייד רובה וחמישים כדורים בכסף שהשתכרה בעבודתה בשדה ואף לעצמה קונה אקדח.
2. צפורה לומדת לרכוב עם סוס לפני זייד. זייד אף מציין ביומנו שהוא נפל מהסוס במהלך האימונים ואילו צפורה רכבה היטב.
3. צפורה עובדת בכרם.
4. צפורה משתתפת בשמירה בלילות.
5. צפורה וזייד נאלצים לעבוד במקומות מרוחקים זה מזה ולכן ממעטים להתראות. הדבר מציק לזייד מאד והוא מבטא זאת פעמים רבות ביומן ובהקשר זה ראוי לציין במיוחד את הקטע הבא:

יום-קִיץ אחד, אחר-הצהריים, בעונת-הגורן, באה צפורה למסחה לבקרני. הייתי עסוק מאד בדיש ובזריית הגרעינים, אך רציתי להשתחרר במוקדם לכבוד האורחת. היה עלי לגמור את מכסתי, כדי שאוכל להמשיך מחר בדיש. צפורה נטלה קלשון והתחילה לעזור לי במרץ. לפנות ערב בא בעל-הגורן, ראה אותה עובדת בגורן, ואמר: "אם בחורה חרוצה וחקלאית מומחית נפלה בגורלך – אעזור לך גם אני כדי שתסיימו מהר". עבדנו יחד במרץ ולא הרגשנו, כי בינתיים עלה הירח וירד הלילה. כאשר סיימנו סוף-סוף את העבודה התברר כי השעה חצות-לילה. סרנו לבית-השומרים, בישלנו קומקום תה, שתינו ושוחחנו עד אור הבוקר. אחר-כך ליויתי את צפורה לסגירה ושבתני לעבודתי בגורן.

6. צפורה מתכננת לנסוע לרוסיה לזמן מה.
7. מבעים של אהבה וגעגוע של זייד לצפורה, שאינם באים לידי ביטוי ברומן ההיסטורי של שמאלי (ברומן ההיסטורי מובעת דאגה וכבוד לתקוה, אבל אין מבעי אהבה וגעגוע):
אני מתגעגע אל צפורה. כל הזמן חושב עליה...האהבה היא הרגש העדין ביותר אצל האדם.
8. צפורה שולחת בקביעות כסף ממשכורתה לזייד.
9. צפורה לומדת לחרוש:

כאן התערב ישראל שוחט ושאל באירוניה: "ושמא לתת לך מחרשה ותצאי לשדה לחרוש?" "כן", ענתה צפורה והלכה אל קראוזה, וביקשה ממנו למסור לה זוג שורים ומחרשה ולסדרה בעבודת-החריש. "הרי אינך יודעת לחרוש!" קרא קראוזה וצחק. "צווח, איפוא, על אחד האיכרים וילמדני", ענתה בשקט. למחרת ציוה קראוזה על אחד האיכרים במושבה לקחתה אתו לשדה וללמדה לחרוש בשורים. כעבור ימים אחדים הלכה אחר המחרשה והשורים כרגילה ומנוסה. אחריה למדו גם בחורות אחרות והיו חורשות ומובילות בשורים.

10. במעבר לשייח' אבריק, צפורה נשארת בנהלל ורק לאחר שזייד מכין את המקום היא מצטרפת אליו עם הילדים (באנשי בראשית תקוה והילדים מגיעים עם חרמוני מהתחלה לשייח' אבריק):

סוף-סוף הסכימה צפורה להתישב זמנית בנהלל. שם יש בית-ספר, אני אעבוד בשיך-אבריק בפלחה ובגן, אסע לשם, להכין הכל להעברה. אחזור בעגלה לקחת את רכושו.

שמאלי מתאר את תקוה, בת דמותה של צפורה, באנשי בראשית, כדמות רכה יותר, אימהית יותר ודאגנית יותר, אם כי הוא משאיר, כאמור, אפיונים עיקריים אותם מציין זייד ביומנו כמו: חריצות, חוזק, נחישות ואומץ.

"תקוה והקטנים היו עסוקים בהכנת דבלים לחורף" (עמ' 38), "העייפתם כבר, פלחים קטנים? – שואלת תקוה ומושיטה להם ביצה נוספת או תפחו אדמה צלוי. -חה, אמא! – מתריסים שניהם – עוד יש לנו כח הרבה – נורא!... אל תרבו לשתות מים...-מזהירה אותם האם בתחנונים, - עלולים אתם להתקרר ברוח!" (עמ' 69).

תקוה מתמסרת לתפקידה האמהי ומעסיקה את הקטנים, עמליה ועוזי, בעבודה פרודוקטיבית.

"תקוה הגישה קפה ופיתות. גם ביצים שלוקות ואשכולות ענבים שמה על המחצלת לפני המסובים. -אתפדלי, יא סית (בבקשה הגברת), שבי נא אתנו – הזמין אבו-נעמי את תקוה בבת-צחוק מתוקה, - הנעימי לנו את שיחתנו בנוכחותך. תקוה ישבה והזמינה את האורח לאכול ולשתות. גם חרמוני הפציר בו לשתות ולטעום קמעא" (עמ' 53)

תקוה בתפקיד מארחת, חוששת לפגוע באורח ונעתרת להזמנתו לשבת עמם, אם כי שמאלי רומז על ניסיון לפלירטוט של אבו-נעמי עם תקוה. ביומן של זייד, צפורה מכינה את הכיבוד לאורחים ערביים אך אינה מגישה אותם:

בכרכור, על יד ביתי, היה חדר-אורחים. "מִדְפָּה", לקבלת פני שכנינו הערביים. רופין הקציב לזה 50 פ' לחודש. היינו מזמינים אלינו "שיכים" ו"אפנדים" ומכבדים אותם כראוי. צפורה התנדבה לעשות מטעמים, ואני הגשתי אותם לפני האורחים.

אבו-נעמי מנסה להמשיך את פלירטוטיו עם תקוה, גם מול חרמוני, אותו הוא מכנה כאן אבו-איתן, אך היא הודפת אותו:

"- שלום, יא סית (הגברת)! – קרא אבו נעמי לתקוה בהעלותו בת-צחוק מתוקה על שפתיו. תקוה לא ענתה. עיני בוז וגועל נעצה באיש, שהתנקש בחיי כולם לאור השמש... – הרי תמותו ברעב, אבו איתן – המשיך אבו נעמי את דבריו – חוס על אשתך וילדיך. – לך לך לדרכך! קראה תקוה בכעס. – אבו איתן איננו רוצח ואיננו גונב! יִלְלָה, ברח מכאן, ציד אנשים! – צריך לאכול לחם, יא סית...הרגיעה אבו נעמי – הפחמים עודם מחכים... – גמרנו! – נזפה בו תקוה ברוגז – פִּלְדָּךְ לָךְ!" (עמ' 180)¹⁵

תקוה מתעמתת מילולית עם אבו נעמי ברומן ההיסטורי של שמאלי וגם עם השמאים, ובדבריה ניכר כי דוברת היא גם מלים מספר בערבית (שתי עובדות שאינן מופיעות ביומנו של זייד):

תקוה מקבלת את השמאים תוך כדי קילוף חצילים, "בפנים מסבירות" היא מזמינה אותם פנימה לצריף. כאשר הם מבקשים לדבר עם חרמוני תקוה צוחקת "- מה אתה? שוטר?! לך וחפש אותו!". כאשר היא שומעת שהם שמאים היא אומרת קצרות – "איך לנו גורן". – "איך?! התרגז הערבי – ואבו נעמי אמר לנו שאלף דונם זרעתם, באללה! – לא חשוב כמה דונמים זרענו – ענתה תקוה ברוגז – אלא כמה אספנו לגורן. וגורן אֵין. אֶבְדָּךְ (לגמרי) (עמ' 196 – 197)

לסיכום: ביומנו של זייד צפורה היא פמיניסטית, חרוצה, לוחמת ועובדת בעבודות גבריות בשדה, המונעות ממנה מפגש רציף עם זייד, הקשר שלה עם הילדים כמעט ולא מוזכר, אלא יותר הקשר שלו עם ילדיו. ברומן ההיסטורי של שמאלי תקוה חרוצה, בעלת לשון חדה, מתעמתת עם אבו-נעמי והשמאים, אימהית ודאגנית, נשארת לצידו של חרמוני לאורך כל הדרך.

יחסיו של חרמוני עם התושבים הבדואים והערבים¹⁶

חרמוני מוצג כשילוב של איש אדמה ושומר. הוא מצויד בתכונות מנוגדות לכאורה: כאיש עמל הוא מצטיין באיזון נפשי, התמדה, עקשנות, סבלנות ושיקול-דעת, רוחב-לב והסברת-פנים ושאיפה לידידות ולשלום עם שכניו הערבים (ארבל, 1994). אך ברגע שמשקפת סכנת חיים או סכנה למפעל החקלאי, הוא הופך באחד ל"שומר" נועז ומשיב מלחמה בחירוף-נפש. הוא אינו שש לקרב ואינו רודף הרפתקאות, אך רואה בהגנה חלק מתפקידו. מאפיין בולט בתיאור דמותו של חרמוני כ"עברי

¹⁵ ראוי לציין שאדיר כהן, בספרו "פנים מכוערות במראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית" (1985) מביע הסתייגות מתיאורים פיזיונומיים של ערבים בספרות הילדים העברית וטוען שתיאורים אלו יוצרים סטריאוטיפיים שליליים בתפיסת הילדים הנמענים את דמות הערבי. הוא מביא לדוגמה גם את דמותם של ערבים בכלל בספרים אחרים של שמאלי, "שומר בישראל – אגדת אלכסנדר זייד" (כהן, 1985, עמ' 78, 81) ו"ויהי המבול על הארץ" (כהן, 1985, עמ' 81) ואת דמותו של אבו-נעמי (כהן, 1985 עמ' 65).

¹⁶ וראו גם על העימות הערבי-יהודי המקבל ביטוי מיוחד בשני סיפורים אחרים של אליעזר שמאלי: "שרבי" ו"ספיח" אצל רגב (1992) עמ' 173.

חדש" הוא השימוש בתכונות יליד הארץ הערבי, אותן שאל שמאלי מדגם הבדווי, שהיה מקובל בספרות העברית של התקופה. כך לדוגמה, חרמוני מתאפיין ביכולת שליטה בכלי נשק וברכיבה על סוס, בהישרדות בתנאי טבע קשים, בחיים בהרמוניה עם הטבע, בקשר לאדמה, ביצר נדודים, באינדיווידואליות, בהתנהגות מוסרית עקבית וחסרת דופי, בהכנסת אורחים ובאצילות. אפילו הבדווים עצמם מכנים אותו "שיך", דבר שתורם לחיזוק הדימוי. הספר אנשי בראשית מתאר כיצד מתחיל הקשר המכבד והאמפתי בין חרמוני לתושבים הבדואים והערבים בסביבתו:

"שכנים נהיה, אינשלה... – הוסיף חרמוני קצרות. הזקנים החליפו מבטים ואחר הוסיפו בקידה קלה: "אינשלה, חוג'ה, אהלן וסהלן! (הלואי, אדון, ברוך הבא), לא אדמתנו היא זאת, שמענו, ליהודים היא שייכת" (עמ' 24).

"הרועים גילו את פניהם, שהיו לוטים בכפיות מזהמות והסתכלו באיתן וחרמוני בתימהון וסקרנות.

-שלום!... הפליט אחד מהם אחר שתיקה קצרה.

-אתפדלו (בבקשה) – הזמינם חרמוני בתנועת ידו לשבת על ידם...

-מאין אתם, הרועים? – שאל חרמוני וכבדם בגרגרי הפטל הקדוש" (עמ' 32 – 33).

"הרועים שהזדמנו להם בדרך קבלום בסבר פנים יפות. כולם ברכו את חרמוני בידידות והשמיעו באזניו מחמאות. – בית תבנה לך, השומר! – אינשלה... – יאריך אללה את ימיך בו, שכננו! – תאריכו ימים גם אתם... – קח, חוג'ה, מתנה לילדים... הציע לו אחד הרועים יצור חמוד... זה היה עופר רק בעל עיניים שחורות ומבריקות. – יישר כוחך, הרועה, תסור אלינו וניתן לך מעט זיתים ירוקים ודג מלוח... אמר חרמוני" (עמ' 98).

אולם בהמשך מורעים היחסים ביניהם. הפחמים ביער ממשיכים לכרות עצים, הרועים מכלים את שדהו של חרמוני ומרעילים את צאנו, ותקרית ירי בסופו של יום לא נמנעת, אם כי לא על ידי חרמוני עצמו ובניגוד לדעתו:

"אתה! – קרא חרמוני בזעם, בהכירו את הפחמי שהתנפל בחורף שעבר על הנהג, עת היה פה מפקח היערות של הקרן הקימת לישראל – קום – קרא ובעט בו ברגלו. הפחמי פקח את עיניו והפליט בלחש: אל תהרוג אותו, חוג'ה..." (עמ' 220)

"הי רועים, למה שלחתם את הצאן בשיחים ובעצים הרכים, השכחתם את אשר הבטחתם?! – אין מרעה... ענה אחד הרועים בחוצפה ובקריצת עין לגלגנית – הבקר שלך משמיד את הכל!... – לכולם יספיק – ענה חרמוני – וכסף לא קבלתי מכם בעד המרעה... הרועים לא ענו. חרמוני התרחק לאט-לאט ובלבו מועקה" (עמ' 221 – 222).

ביומנו של זייד לא מוזכרים יחסים אמפתיים ומכבדים בינו לבין התושבים הערבים בסביבתו, אלא עימותים ומאבקים כבר בתחילת הדרך. וכך מתאר זייד את הגניבות של הבדואים:

הקיץ בא והשבליים נתמלאו מיום ליום. הגרעינים נתקשו והבשילו וחיכו לקוצר. עונה זאת דורשת שמירה קפדנית, בשבע עינים, כי הבדדים פושטים בלילות כארבה, קוצרים את השבליים המלאות ושמים בעביות גדולות, מעמיסים על כתפיהם או על החמורים ומביאים את השלל לאוהליהם.

נקודת השקה נוספת בין שני הטקסטים עוסקת בהרעלה של הערבים את הצאן. באנשי בראשית:

הרופא אומר לתקוה ולחרמוני שודאי פזרו הערבים כדורי בצק או לחם שהטמינו בתוכם מגרעיני הדטור הארסיים: "החיים אתם בשלום עם הרועים הערבים? – שאל הרופא. – עד שקבלנו את הבקר שררו בינינו יחסים טובים – ענה חרמוני – ועתה השתנה היחס" (עמ' 227).

וביומנו של זייד:

יום אחד מצאנו את שתי הסייחות מורעלות.

בשני הטקסטים התגובה כלפי אלימות ערבים היא מתונה:

"צפור דרש מחרמוני שימסור לו את רובה הציד בלכתם לרעות, כי מזימה הולכת ונרקמת בין הרועים הערביים, וייתכן כי יתקפום פתאום בהיותם רחוקים מעין-רועים. חרמוני סרב למסור לו את הנשק ודחה את הדבר מיום ליום. אם מכיוון שצפור הודיע ערב אחד באופן מוחלט, שלא ייצא מחר למרעה בלי נשק – נאלץ חרמוני להסכים לדרישתו. אך תנאי אחד התנה: הכדורים ימצאו תמיד בכיסו של איתן. צפור הסכים"

חרמוני מבקש מצפור לא לבגוד באמונו, צפור נותן את הבטחתו, אך בפועל כאשר ערבים מקיפים אותם הוא יורה (עמ' 238).

אלכסנדר זייד ביומנו מתאר גם הוא את המאבקים הללו כאשר איפוק ומתינות מאפיינים את גישתו לאלימות של ערבים כלפיו וכלפי בני משפחתו, ובכך תואם הכתוב ביומן את המתינות היחסית המאפיינת את חרמוני בספר:

"יום אחד נכנסו 5 רועים ערבים לתוך התיירס שלי... גיורא רץ לגרש את הכבשים. הוא לא נזהר ולא חש בערבים שהתחבאו. הם התחילו להכותו על הגב באלות. גיורא נפל מתעלף... יפתח ויוחנן התחילו לסקול אותם באבנים... והערבים הספיקו לברוח..."

ובמקום אחר ביומן:

"מצאתי קבוצה גדולה של ערבים שלא נראתה מעולם בסביבה הזאת. לא עבר חצי רגע והם הקיפו אותי. אחד מהם התחיל לחרפני ובאותו רקע ממש קיבלתי אבן בראש ומכות אלה על כל הגוף... נאבקנו בהם גוף אל גוף, קרובים אחד אל השני. פתאום שמעתי שאגה קצרה של גיורא. אצתי אליו. הוא שכב מכווץ על הארץ, מפרפר, עיניו עצומות. תפסתי בראשו. הוא שכב ללא נשימה. שאגתי אל משה: "מהר, הנה, גיורא הרוג!" העולם חשך בעדי. התחלתי זועק – "גיורא!" אין תשובה. ברגע זה, כשאני כותב,

איני יכול להביע במלים מה היה אתי. אבדתי את בני. כך חשתי באותם רגעים. לאחר שבאו לעזרתנו, הבהלנו את גיורא לבית-החולים. מצבו היה קשה, אך נותרה נשמה באפו. ימים רבים עברו עד ששב לאיתנו".

ניסיונות הפיוס הבראשיתיים של הערבים לגניבות מתוארים באופן דומה בשני הטקסטים -

באנשי בראשית :

"הנערים, חוגיה – אמר הזקן בבת-צחוק טובה – חמדו להם לצון אמש והחליפו את עיזך בתיש זקן. יחרב ביתם!... קח את שלך. עז טובה, שופעת חלב, התהילה לאלהים..."

-ירבה אלהים את אונך הזקן! – ברכהו חרמוני" (עמ' 10 – 11)

וכך זייד ביומנו :

כאשר נזדמנו שוב בגבולו, יצא זקן נכבד מתוך אהלו, התקרב אלינו, תפס ברסן סוסותינו והכריז, כי לא ירפה עד שנרד וניכנס לאוהל השיך, לזבח-שלום. באוהל מצאנו שיכים רבים, נשואי-פנים, שנתאספו לכבוד המאורע. השיך קיבל את פנינו בידידות וחמימות, סיפר בעצמו למסובים את מעשה-הגניבה וציין לשבחנו, שעמדנו בדיבורנו כאנשי-כבוד ולא גילינו את הדבר ולא מסרנו אותו לרשות.

ועוד מוסיף וכותב זייד ביומנו על גניבות אלו :

"בשבוע שעבר היתה תקרית קטנה עם ערבים גליליים. תכופות גונבים כאן אצלם גמלים...אני בונה גדר-חומה כדי שלא יהיה הכל פרוץ לגנבים ערבים.

לסיכום: הן ביומנו של זייד והן ברומן ההיסטורי של שמאלי, מתוארים יחסי יהודים וערבים כיחסים של רצון טוב בהתחלה: שיח, אירוח וחליפת מתנות. אחר כך מתחילות גניבות הערבים, עליהן מגיבים זקני השבט הערבים או הבדואים ברצון לפיוס עם המתישבים היהודים, בהמשך מתחילות מריבות על מרעה, כאשר הרועים הערבים נכנסים לחלקות שדה של יהודים ומתפתחים מאבקים אלימים, בעקבות אירועים אלימים אלו כבר אין רצון לנרמול יחסים לאף אחד מהצדדים, אלא הרעה והחרפה מיום ליום עד שימוש בנשק חם.

יחס השלטונות למתיישבים היהודים

ביחס השלטונות ליהודים קיימת התאמה בין שני הטקסטים. באנשי בראשית חרמוני מגיע לבית המושל האנגלי, מבקש את רובה הציד שלו שהוחרם לאחר שצפור ירה, אך מקבל קיתונות של זלזול ואזהרות לברוח מהמקום. הוא יוצא לרחוב ופוגש זעם ומשטמה מכל צד :

"פרצופים מורעלים הסתכלו בו ושפתיהם לחשו לחש ארסי. נערים וילדים עיפרו בו עפר וסקלוהו באבנים. – אדבח אל יהוד (שחוט את היהודים)! – קראו אחריו במקהלה וביבבה מחרשה אוזניים – אדבח את צהיון (שחוט את הציונים)! – השוטרם שהתהלכו ברחוב העלימו עין ואל מחו בידי הפרחחים המתעללים" (עמ' 259).

ביומנו של זייד מוזכר יחס השלטון העותמאני בתקופה מוקדמת יותר¹⁷:

ארבע פעמים החרימו התורכים את פרדותינו, וכל פעם השגנו הלאות כדי לקנות בהמות-עבודה אחרות¹⁸.

לסיכום: קיימת התאמה בין שני הטקסטים ליחס המפלה והאי-שוויוני של השלטונות, הן השלטון העותמאני והן השלטון הבריטי לתושבים היהודים.

גילוי עתיקות

גילויי עתיקות והתעניינות בארכיאולוגיה מופיעים באנשי בראשית בהרחבה:

"- כן, זוהי חרבו של לוחם נוצרי – אמר בלחש – מי יודע, דמם של מי שפכה חרב זאת...ילדים, בואו וקחו לכם חרב עתיקה! – קרא חרמוני לעמליה ולעוזי...

אבא, אבא, עמוד רגע! – קרא איתן שוב בלחצו על המחרשה בכל כוחו. – חבל על הזמן, איתן! – האיץ בו חרמוני – מטמונים לא הטמינו כאן בשבילנו!...

קופסת מתכת...הוסיף איתן – כבדה ומסורבלת... – כן, זו קופסה עתיקה ומסוגרת – לחש חרמוני בהפכו אותה מצד לצד...קחווה ושמרו עליה אמר חרמוני לקטנים – ותביאו אותה בערב לסוכה, יחד עם החרב. קדימה, איתן, קדימה!..." (עמ' 69 – 70).

"חרמוני התהלך עם הגברים והראה להם את כותרות העמודים שהוציא מהחרבות, את טבלת השיש הגדולה שמצא בעלותו על גבעת עין-רועים ואת החרב העתיקה, וסיפר באוזנם על קופסת המתכת והמטבעות שבתוכה. – הראה נא לנו את המטבעות! – בקשו אחדים מהם מתוך סקרנות – מעניין לראות לאיזו תקופה הם שייכים. – הרי הם לפניכם! צחק חרמוני והצביע על הצריף – החלפתי אותם בקרשים לצריף... – שלם ישלם המבעיר את הבערה...העיר אחד מהם – בעלי המטבעות האלה החריבו את הארץ – ומצווה לבנותה בזהבם..." (עמ' 124).

¹⁷ זייד מתאר את יחס השלטון העותמאני, כלומר לפני 1917. החל משנת 1917 החל השלטון הבריטי בארץ, אותו מתאר שמאלי בציטוט הקודם.

¹⁸ אחת הסיבות להתייחסות לה זכתה הקבוצה מצד המוסדות, הייתה העובדה, כי הישוב הצעיר לא השתייך לשום פלג פוליטי, והייתה גם סיבה היסטורית הקשורה לפרשה הלא-ידועה של פיטוריו של אלכסנדר זייד מעבודתו כשומר על ידי יוסף וייץ, הממונה הישיר עליו מטעם הקרן הקיימת, זייד פוטר על ידי וייץ, לאחר שפנה אליו וביקש לשכור שומר יהודי נוסף לסייע לו, ונענה בשלילה. זייד לא השלים עם התשובה השלילית, ופנה ישירות למנכ"ל הקרן הקיימת, מנחם אוסישקין, ובכך עקף את הממונה הישיר עליו. כתוצאה מכך החליט וייץ הזועם לפטר את זייד, והמשפחה נותרה ללא מקור פרנסה, עד שבהתערבות כמה ממנהיגי הישוב, הועברה המשרה לבנו הבכור של זייד. אך מתברר, כי וייץ לא שכח ולא סלח, וסרב בעיקשות לאורך כל שהות קיומה של הקבוצה, לסייע לה בתוספת אדמות חקלאיות. מתוך: חבס (1938).

גילויי עתיקות אלו בספרו של שמאלי נעשים על ידי חרמוני וילדיו בשיך-אבריק. לעומת זאת ביומנו של זייד, עובדת היותו חובבת עתיקות מתוארת רק במשפט קצר אחד, כאשר המקום הוא יבנאל וזייד לבדו עוסק בגילויי עתיקות:

קשה היה לי להיפרד מחפירותי ועתיקותי, אבל ישראל שוחט התחייב במפורש, כי בקרוב תינתן לי האפשרות לשוב ליבנאל ולהמשיך בעבודתי.

לסיכום: שמאלי נוקט בתחבולה ספרותית ומרחיב בנושא גילוי העתיקות כדי לקדם את העלילה וליצור מתח ועניין בלב הקוראים הצעירים. ביומנו של זייד מציאת העתיקות באה לידי ביטוי קצר מאד של משפט בודד.

היחס לדת

את יחסו לדת מתאר זייד ביומנו עוד בימי ילדותו, כאשר שאל את אביו מדוע לא רתם סוס לעגלה אביו עונה לו: "עלינו לרחם על בעלי-החיים ולא לענות אותם". וכן הוא מוסיף ומתאר את היות אביו אדם שומר מצוות:

לפני חג-הפסח נסע אבי לעיר הסמוכה והביא מצות...הפסח הראשון בכפר אלונקי נחרת בזכרוני באופן מיוחד. בחדר הגדול דלקו מנורות ונרות רבים, השולחן היה מכוסה מפה לבנה ועליו מצות ויין. אבי היה לבוש בגד לבן וישב בכורסה מוצעת. אני שאלתי את הקושיות.

גם אמו החורגת של זייד מתוארת כמי שדאגה לחינוך היהודי של הילדים:

סוף סוף עלה בידי אמי-חורגתי להשפיע על אבי, שנעזב את סיביר ונשוב לויילנא, כדי שנגור בין יהודים ונקבל חינוך יהודי.

באנשי בראשית שמאלי מדגיש דווקא את ריחוקו של חרמוני מעולם הדת, וכאשר הוא נתקל בטקסים דתיים, הדבר גורם לו למבוכה:

"הנגר האדמוני התרחק לפינה שמאחורי ערמת העצים, התעטף בטלית ותפילין והתפלל שחרית. עמליה הרגישה בו וסקרה אותו בתימהון. – מה זה, אבא? שאלה בעיניים מבריקות. – הוא מתפלל...ענה חרמוני בכובד ראש. איתן התקרב אף הוא והסתכל בו ארוכות. – לאדוני?! שאלה עמליה ברטט. – לאדוני...ומה לו העביה הזאת, אבא? חרמוני וציפור החליפו מבטים קצרים. – כך מתפללים יהודים. – ענה חרמוני לבסוף. – ולמה אין לנו דבר כזה? שאלה עמליה – אנחנו לא יהודים? (עמ' 94).

כאשר בן-שלמה, התמהוני הטבעוני שהצטרף אליהם, נפטר ממחלת המלריה כי סירב לקבל טיפול רפואי, שואל הזקן מקישונה, שבא לעסוק בקבורתו את חרמוני אם יש לו טלית:

"לא, אין לי...לחש חרמוני. – כך... נאנח הזקן ודמעות נצצו בעיניו – יהודים... נו...לקחתי איתי את טליתי הישנה לכל מקרה. זהו הפספורט שלנו, חרמוני, פספורט של יהודי..."(עמ' 237).

לסיכום: נראה כי ביומנו של זייד יש מעין ערגה וגעגועים לטקסים הדתיים שחווה בילדותו. לעומת זאת ברומן ההיסטורי של שמאלי ניכר כי יש חשש של חרמוני מן הסימנים החיצוניים של קיום המצוות היהודי ומסתמנת הרגשה כי את אלה יש להסתיר מן הילדים, המקבלים חינוך חילוני-מרכסיסטי.

סיכום

ספרות ילדים העוסקת בערכים לאומיים ובהגנה על המולדת, משקפת את מה שהחברה המבוגרת רוצה להנחיל לדור הצעיר. סופר או משורר מבטאים בדרך הכתיבה בה הם בוחרים, את גישתה של החברה לנושאים שונים והן את ראיית העולם שלהם (רגב, 1992). על-פי אדיר כהן (1985, עמ' 96) סיפור היסטורי נבחן לפי מספר קריטריונים: 1. מידת מהימנותו ההיסטורית ונאמנותו אף בפרטים הקטנים מחיי היום-יום. 2. מידת הצלחתו להחיות את התקופה, המקומות, האנשים, המנהגים. 3. מידת הצלחתו לרקום סיפור-מעשה וסיפור-עלילה מושכים ומרתקים תוך יצירת מתח פנימי. 4. מידת האובייקטיביות שבראייתו, היותו משוחרר מאידיאולוגיות. 5. מידת הצלחתו להאיר בעיות אנושיות הקיימות וחורגות מגבולות הזמן והאירוע ההיסטורי החד-פעמי.

אין אנו מגישים סיפור היסטורי לילד כדי שילמד או ישנן את המאורעות, אלא להקנות לו ראייה חדשה וחינוך לאומי ולהעמיק את ראייתו. "אנשי בראשית" נכתב מתוך כוונת מחבר להעביר מסרים ולחנך לערכים שיש בהם ביטוי לתפיסה החברתית. במאמר שלפנינו ניגשנו אל המיתוס הציוני-חלוצי של בני הזוג זייד דרך עיצובם הספרותי. התחקינו אחר פועלם ההיסטורי ביומנו של אלכסנדר זייד ואימוצו הספרותי בספר "אנשי בראשית" של אליעזר שמאלי, ששם דגש על הקרבתם ועל קורבנם למפעל ההתיישבות. לשמאלי היתה מודעות לכך, שלמתיישבים הראשונים של ראשית המאה על אדמת הארץ היה צורך בביטחון ובשליטה, והתגברות על חרדת התלישות מהמקום. בו בזמן היה צורך לבנות זהות תרבותית חדשה וגם לחנך את דור הילדים על דמויות מופתיות. היו אלה הכרעות בין מרכיבי זהות רצויים ויצירת מודלים מופתיים לחיקוי (גילעת 2005, עמ' 136). על כן שמאלי בנה תרבות מתוך מיתוס היסטורי מכונן, המבטא השתייכות למקום ותחושת סולידריות של ראשוני המתיישבים. הסיפור של שמאלי הוא אמנם ריאליסטי ונראה כמבוסס על מעשים שהיו, אך יש בו יותר מתיאורי אירועים (רגב, 1992, עמ' 181). שמאלי היה מספר שבחן את המציאות, במודע ושלא במודע, לאור האידיאולוגיה שלו. המניע האידיאולוגי הוא המניע העיקרי שלו בעיצוב דמותם של בני משפחת זייד. שמאלי ניסה לצייר תמונת עולם שמגלמת ערכים ציוניים, חלוציים ולאומיים כדי לעצב את דמותו של ה"צבר", הילד העברי החדש תוך הדגשת הכוח הפיזי של חרמוני וילדיו וטשטוש דמותה של רעייתו כדמות משנית. היומן של זייד מפנה עבורנו את הזרקור דווקא לרעייתו ומשיב לה את המקום הראוי לה בבניין הארץ לצדו של בעלה. שאר העובדות ההיסטוריות כמו: גילוי עתיקות, יחסי יהודים וערבים והיחס לדת, מתוארים פחות או יותר באותה נימה בשני הטקסטים ומהווים רק תפאורה לעיצוב דמותם של אלכסנדר וצפורה זייד – חרמוני ותקוה.

ביבליוגרפיה

אבן-זהר, ב' (1999). יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
אופק, א' (1988). ספרות הילדים העברית, 1900–1948. תל אביב: דביר.

- אלמוג, ע' (1997). **הצבר - דיוקן**. תל-אביב: עם עובד וספריית אופקים.
- ארבל, ט' (1994). **הפואטיקה של "ספרות ההתיישבות" לילדים בשנות ה-30 וביטוייה האידאולוגיים**. עבודת גמר לשם קבלת תואר "מוסמך במדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב.
- אשד, א' (2006). הוא הלך בשדות: חיי רפול לילדים. מתוך: <https://no666.wordpress.com/2006/06/09/%D7%94%D7%95%D7%90-%D7%94%D7%9C%D7%9A-%D7%91%D7%A9%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99-%D7%A8%D7%A4%D7%95%D7%9C-%D7%9C%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99%D7%9D>.
- אשד, א' (2015). "בן היורה" – יצחק רבין בספרות הילדים העברית. מתוך: <http://www.yekum.org/2015/10/%D7%91%D7%9F-%D7%94%D7%99%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%99%D7%A6%D7%97%D7%A7-%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%91%D7%A1%D7%A4%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%A8/>
- בקי, ר' (1993). "אגדת אלכסנדר זייד". בתוך: **עמק יזרעאל 1900 – 1967** (עורך: מרדכי נאור). הוצאת יד יצחק בן צבי.
- ברוך, מ' (1991). **ילד אז – ילד עכשיו**. תל אביב: ספרית פועלים.
- גילעת, י' (2005). אמנים כותבים מחדש את המיתוס: אנדרטת אלכסנדר זייד והיצירות שבאו בעקבותיה. **ישראל 8**. עמ' 119 – 143.
- דה מלאך, נ' (2017). ספרות הילדים קולטת עליה, **ילדות 2**. עמ' 11 – 32.
- דר, י' (2006). ומספסל הלמודים לוקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939–1948. ירושלים: מאגנס.
- דר, יעל (2007). "ספרות הילדים העברית מסייעת ב'פרויקט הקליטה'". **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**. ערכו: יעל דר, יהודית שטיימן, חנה לבנת וטל קוגמן. רעננה: מופת, עמ' 17–63.
- דר-קליין, י' (1997). **אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1940-1933**. עבודת גמר לשם קבלת תואר "מוסמך במדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב.
- זייד, א' (1975). **לפנות בוקר - פרקי יומן**, עם עובד.
- חבס, ב' (1938). **אלכסנדר זייד – פרשת חייו**. הוצאת המרכז לנוער – הסתדרות העובדים.
- חבס, ב' (תש"ז) (עורכת). **ציפורה זייד**, "עם 'השומר'", בתוך: **ספר העלייה השנייה**. תל אביב.
- יער, א' ושביט, ז' (2001) (עורכים). **מגמות בחברה הישראלית**. כרך א', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, א' (1985). פנים מכוערות במראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית. הוצאת ספרים "רשפים", תל-אביב.
- משיח, ס' (2000). ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790–1948 תל אביב: צ'ריקובר.
- נדלמן, פ' (2014). האחר: אוריינטליזם, קולוניאליזם וספרות ילדים. **עולם קטן 5**. עמ' 21 – 34.
- סיני, ס' (2013). השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב"השומר" ובקיבוצו - כפר גלעדי 1907-1939, הוצאת יד טבנקין והקיבוץ המאוחד-ספריית פועלים.
- פורן, ז' (תשמ"ד). אלכסנדר זייד - שומר יערות הקרן הקיימת לישראל - תולדותיו ופועלו. ספריה לנוער בהוצאת קק"ל.
- רגב, מ' (1980). ספרות ילדים עברית 'מגויסת'. **מעגלי קריאה**, 7, עמ' 106-97.
- רגב, מ' (1992). ספרות - ילדים השתקפויות, חברה, אידאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית. תל-אביב: אופיר.
- שטיימן, י' (2006). טקסטים לילדים כסוכנים אידיאולוגיים מקרה מבחן: עיבוד הנובלה למבוגרים "אילת השחר" לסיפור קצר לילדים "לקט התולעים במושבה". **דפים 42**. עמ' 44-61.
- שמאלי, א' (1933). **אנשי בראשית**. הוצאת א"י שטיבל
- שמאלי, א' (1942). **חיי ראשונים: מיומני אלכסנדר זייד**. הוצאת עם עובד.

שמאלי, א' (1970). שומר בישראל אגדת אלכסנדר זייד. הוצאת מסדה.

שמאלי, א' (1971). **אלכסנדר זייד זמות ותקופה**. הוצאת המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה.

שמאלי, א' (1980). **זהב בירושלים**. הוצאת זמורה.

Nodelman Perry, *The Pleasures of Children's Literature*. New York: Longman, 1996.